UNIVERSITY OF AMSTERDAM

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

"Goed voor alle gebreecken"

Chinese thee in Nederlands drukwerk (1680-1750)

Dijkstra, T.

DOI
10.5117/DAE2022.008.DIJK
Publication date
2022
Document Version
Final published version
Published in
Jaarboek De achttiende eeuw

Link to publication

Citation for published version (APA):
Dijkstra, T. (2022). "Goed voor alle gebreecken": Chinese thee in Nederlands drukwerk (1680-1750). *Jaarboek De achttiende eeuw*, *54*, 130-147. https://doi.org/10.5117/DAE2022.008.DIJK

General rights
It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations
If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: https://uba.uva.nl/en/contact, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, P.O. Box 19185, 1000 GD Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

UvA-DARE is a service provided by the library of the University of Amsterdam (https://dare.uva.nl)

Download date:13 Nov 2026

Amsterdam University Press

JAARBOEK DE ACHTTIENDE EEUW 54 (2022) 130-147
HTTPS://DOI.ORG/10.5117/DAE2022.008.DIJK

‘Goed voor alle gebreecken’

Chinese thee in Nederlands drukwerk (*1680-1750*)

Trude Dijkstra
Universiteit van Amsterdam
G.W.H.Dijkstra@uva.nl

Abstract

When Chinese tea was first introduced in Europe in the seventeenth century, it quickly became popular both as a hot drink and as medicine. In the Netherlands, the interest in Chinese goods and tea in particular reached its apogee in the last decades of the century. Such products were avidly consumed, but they were also discussed in numerous book publications. These publications largely focused on how tea could have a beneficial effect on health and wellbeing. However, tea consumption was also mocked in satirical culture. Even before tea truly became a mass-consumer good, the anonymous publishers of the *Oost-Indische thee post* (1687) and the *Darmstadse thee courant* (1687) took up the growing tea mania for their satirical genre parody. They confirmed tea’s continued association with health and medicine, but also testified to the first stirrings of debates on the participation of women and the ‘lower classes’ in the tea ritual. This article looks at the complex ways in which tea was represented in Dutch culture at the turn of the eighteenth century.

Keywords: tea, newspapers, satire, medical history, intercultural contacts

In de laatste decennia van de zeventiende eeuw bereikte de vroegmoderne Nederlandse interesse in China een hoogtepunt. Amsterdamse grachtenpanden waren gevuld met Chinees porselein, kooplieden paradeerden rond in zijden kostuums en voor de puissant rijken behoorde zelfs een kamer volledig gedecoreerd met Chinees lakwerk tot de mogelijkheden. Geïnteresseerden in informatie over het ‘Hemelse Rijk’ kwamen ook aan hun trekken: honderden reisverslagen, landbeschrijvingen, intellectuele

© Trude Dijkstra
UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM (amsterdamnld)

traktaten en toneelstukken handelden over China. Zo voerde Joost van den Vondel in 1667 zelfs het keizerlijk hof van Beijing op als decor voor zijn *Zungchin, of ondergang der Sineesche Heerschappye* ('Sina [is] d'eedle diamant, / Die goddelijk in d'oogen flonkert').[1] Chinese koopwaar, kunst en kennis was daarbij niet enkel voorbehouden aan de elite. Ook minder welvarende belangstellenden konden hun hart ophalen aan bijvoorbeeld Delfts aardewerk – per slot van rekening een goedkoper alternatief voor porselein – om Chinese thee uit te drinken.

Speciale aandacht ging hierbij uit naar producten en informatie die een gunstige invloed op de gezondheid zouden hebben. Handelaren, missionarissen en een enkele arts in Azië lieten Nederlanders kennismaken met geneeskrachtige handelswaar zoals thee, *radix China* en ginseng en met medische praktijken zoals acupunctuur en moxa. De Nederlander Willem ten Rhijne schreef zelfs als eerste in Europa een gedetailleerde studie over acupunctuur.[2] En terwijl de medicinale wortel *radix China* – verschillende varianten van de klimplant *smilax china* – al in de vroege middeleeuwen in Europa werd geïntroduceerd via de zijderoutes, werd deze wortel pas echt bekend in de zeventiende eeuw nadat Nederlanders het Iberische monopolie op de overzeese handel met Azië doorbraken.[3] Met name thee had al vroeg een belangrijke plaats in de Europese verbeelding. Tegen het einde van de zeventiende eeuw was de mode van het theedrinken algemeen bekend, maar de drank bleef zeker tot het midden van de achttiende eeuw een medische connotatie houden. Men dronk thee 'zoo om het leven tot een zeer hogen ouderdom te verlangen, als om te beletten allerlei ongemakken der gezontheid'.[4]

Historici verkeerden lang in de veronderstelling dat thee voor de negentiende eeuw een luxeartikel was dat voornamelijk was voorbehouden aan een rijke elite. De economisch historicus Anne E.C. McCants heeft door onderzoek in de archieven van het Burgerweeshuis echter aangetoond dat in de achttiende eeuw de consumptie van thee ook verrassend wijdverbreid was onder Amsterdammers met een lagere sociaaleconomische status.[5] Dit

1 Vondel, *Zungchin,* 31.

2 Rhijne, *Dissertatio de arthritide*; Carrubba en Bowers, 'The Western World's First Detailed Treatise on Acupuncture', 371-398.

3 Winterbottom, 'Of the China Root', 22-44.

4 Tulp, *Observationes medicae*, 519.

5 McCants, 'Poor Consumers as Global Consumers', 172-200. Maxine Berg heeft een vergelijkbaar argument gemaakt voor de consumptie van koloniale goederen in Engeland: Berg, 'In Pursuit of Luxury', 85-142. Zie ook: De Vries, *The Industrious Revolution*; Uytven, *Geschiedenis van de dorst*; Volker, *Porcelain and the Dutch East India Company*; Viallé, 'Camel Cups, Parrot Cups', 37-52;

UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM (amsterdamnld)

had niet alleen grote invloed op consumptiepatronen en materiële cultuur; onder invloed van die toenemende consumptie werd er ook steeds meer geschreven en uitgegeven over Chinese thee. Vanaf 1650 groeide het aantal publicaties over Chinese producten en medicijnen. Hier zaten intellectuele traktaten, reisverslagen en landbeschrijvingen tussen en aan het einde van de eeuw begonnen ook nieuwe literaire genres zoals het satirische aandacht te besteden aan China.[6]

Informatie over allerhande maatschappelijk relevante onderwerpen verspreidde zich via drukwerk, dat vervolgens in koffiehuizen en salons besproken werd. De uitbaters van deze koffiehuizen stelden geregeld nieuwsbladen en pamfletten kosteloos ter beschikking aan hun bezoekers, waarbij elke nieuwe editie van hand tot hand ging of hardop werd voorgelezen om debat en discussie op gang te brengen.[7] De groeiende belangstelling voor Chinese medicijnen en de opkomende populariteit van warme dranken zoals thee, koffie en chocolade maakten dat ook deze een belangrijker onderwerp van publiek debat werden.

Boekproducenten speelden hier slim op in door goedkope pamfletten uit te geven met een hoge nieuwswaarde. Het humoristische en polemische karakter van deze publicaties, gecombineerd met de relatief lage prijs en brede verspreiding, maakten zulke pamfletten uitermate geschikt voor publieke consumptie. Thee werd in dergelijke teksten besproken vanuit een satirische en moraliserende context, gericht op het ridiculiseren van de drank als panacee en het vermanen van theedrinkende vrouwen.

De medische werking van thee

Aan het einde van de zeventiende eeuw was thee al stevig ingebed in het collectieve bewustzijn van de Republiek. De opmars van thee in de Republiek kwam, na de introductie in de eerste helft van de zeventiende eeuw, vanaf het midden van diezelfde eeuw in een stroomversnelling terecht. Hoewel koffie en thee samen in de late jaren 1660 slechts 0.03 procent van de totale publieke verkoop van de VOC uitmaakten, was dit aan het einde van de eeuw gegroeid tot 4.3 procent. Aan het einde van de jaren dertig van de

Gerritsen, *The City of Blue and White*; Gerritsen, 'Domesticating Goods from Overseas, 228-224; Blondé en Ryckbosch, 'Think Local, Act Global?'; McCants, 'Porcelain for the Poor', 388-411.

6 Pettegree en Der Weduwen, *De boekhandel van de wereld*; Berkvens-Stevelinck, Bots, Hoftijzer en Lankhorst, *Le magasin de l'univers*.

7 Cowan, *The Social Life of Coffee*, 238.

UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM (amsterdamnld)

achttiende eeuw waren thee en koffie goed voor bijna een kwart van alle VOC verkopen in Amsterdam (24.92 procent).[8]

Zoals McCants aangeeft, is deze toename des te indrukwekkender wanneer we in ogenschouw nemen dat de totale verkoop van de VOC in Amsterdam in dezelfde periode steeg met 158 procent: de inkomsten van de handel in koffie en thee waren daarmee in 1740 maar liefst 1312 keer groter dan in 1669. Veranderingen in de prijs van thee zijn zeker in het begin van deze periode lastig te bepalen, maar vanaf 1701 leidde de groei in de import tot een snelle prijsdaling. François Valentijn beschreef in *Oud en Nieuw Oost-Indië* (1724) hoe een Rotterdamse koopman hem in 1684 thee aanbood, gekocht voor 80 gulden per pond (454 gram).[9] Binnen 10 jaar zou de gemiddelde prijs van thee dalen tot onder de 10 gulden per pond en vanaf het begin van de jaren 1720 koste eenzelfde hoeveelheid thee nooit meer dan 2 gulden 30.[10]

Aan het einde van de zeventiende eeuw had theedrinken nog een sterke connectie met gezondheid en welzijn. Er waren mensen die thee als een wondermiddel tegen elke denkbare aandoening zagen, maar er kwamen ook tegengeluiden op die warme dranken juist als slecht voor de gezondheid bestempelden.

In 1631 gaf Jacobus Bontius de eerste min of meer accurate beschrijving van de theeplant, al gaf hij toe dat hij de plant nooit zelf had gezien en er slechts over had gehoord van een Nederlander in Japan.[11] De predikant Philippus Baldaeus bracht enkele jaren in Azië door, en schreef daar na terugkomst in Nederland een boek over. Hierin meldde hij dat thee niet alleen de lokale Chinese bevolking van haar kwalen kon genezen, maar dat ook de Nederlanders profijt zouden hebben van de drank:

> Om dat wy een vochtige en dampige lucht hebben, om dat Flerezijn en Podagra ofte Voetziekte, pijn in't hooft, zwarmoedigheyt, verstoptheyt in d'ingewangen, 't graveel, mildt-ziekte, zwarte gal, scheurbuyk en lammigheydt in de leden onder ons zeer graffeert, doet hier by verstoppinge van de pori ofte zweet-gaten, om nu niet te spreken van koortzen en venijnige ziekten, tegens de welke de tee een goet antidotum is.[12]

8 Glamann, *Dutch-Asiatic Trade*, 13.

9 Ibidem, 212.

10 Inventaris van het archief van de VOC, via: Nierstrasz, *Rivalry for Trade in Tea*, 57; Yong, *The Dutch East India Company*.

11 Bontius, *Historiae naturalis & medicae Indiae Orientalis*.

12 Baldaeus, *Naauwkeurige beschryvinge van Malabar en Choromandel*, 184.

UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM (amsterdamnld)

De Amsterdamse arts Nicolaes Tulp, tegenwoordig vooral bekend van Rembrandts *Anatomische Les*, noemde in zijn *Observationes medicae* uit 1652 verschillende gebreken waartegen thee een probaat middel zou zijn, zoals indigestie, jicht, en blaas- en nierstenen.[13] Hoewel het werk van Tulp voornamelijk door andere medici werd gelezen, werden de ideeën van de Amsterdamse arts in 1675 onder de aandacht van het algemene publiek gebracht door het pamflet *Uitstekende Eigenschappen, en Heerlyke Werkingen van het kruid Thee, getrokken uit de Observatiën van* [...] *Nic. Tulp*.[14] Een breed publiek kon in dezelfde periode kennisnemen van de *Krachten vande Thee* in een gelijknamig pamflet, waarvan de indruk werd gegeven dat het uit het Chinees was vertaald.[15] Maar liefst 26 'Deughden' van de thee werden hierin genoemd: het 'Suyvert het grove Bloedt', 'Neemt wegh alle verstoptheyt', 'Maeckt het gesichte klaer', en 'versterckt de Memorie'.

De meest uitgesproken voorstander van het theegebruik was ongetwijfeld de Alkmaarse arts Cornelis Decker, bijgenaamd Bontekoe (niet te verwarren met de schipper Willem IJsbrantz. Bontekoe). Diens onvermoeibare promotie van de geneeskrachtige eigenschappen van thee leverde hem zelfs de bijnaam 'thee dokter' op.[16] Bontekoe beschrijft in zijn *Tractaat van het excellenste kruyd thee* de geneeskrachtige eigenschappen van het theedrinken en uit de hoofdstuktitels blijkt dat hij dacht dat elk onderdeel van het menselijke lichaam baat zou hebben bij het consumeren van thee. De thee zou vooral heilzaam zijn voor de mond, keel, maag, darmen, bloedvaten, hersenen, ogen, oren, borst, ingewanden, nieren en blaas. Bovendien zou je van thee witte tanden krijgen, verdreef het 'de winden' en hielp het tegen koorts.

Het werk van Bontekoe werd breed gelezen en hij genoot grote bekendheid in de Republiek en daarbuiten. Zijn *Tractaat van het excellenste kruyd thee* verscheen in 1678 en werd al het volgende jaar herdrukt. Zijn ideeën kwamen naar voren in andere publicaties, zoals de in 1697 verschenen klucht *De vrolyke bruidlofs gast*:

> Bontekoe, die hupsze schryver
> Van de Thee, wort voor zyn yver,
> Voor zyn voorzorg, dag en nagt
> Zalig, vaek by ons gedagt.
> Hy alleen, heeft ons voor dezen

13 Tulp, *Observationes medicae*, 400-403.
14 Tiele, *Bibliotheek van Nederlandsche pamfletten*, 111.
15 *Krachten vande Thee*, circa 1680.
16 Bontekoe, *Tractaat van het excellenste kruyd thee*.

UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM (amsterdamnld)

Thee, hoognoodig aangepreezen,
Voor't gezonste eele kruidt
Dat uit Ooster aarde spruit.
Thee, ja Thee, die moet men roemen
Lighaams beste dokter noemen…[17]

Tot zover de voorstanders van het nuttigen van thee. Bontekoes ideeën over thee werden dus niet door iedereen onderschreven. Zijn bewering dat hij soms tot wel tweehonderd kopjes op een dag dronk werd maar door weinigen serieus genomen en men verdacht hem ervan dat hij steekpenningen van de VOC zou hebben ontvangen voor deze reclame.[18] Sowieso waren de meningen over het theegebruik niet onverdeeld positief en een niet onaanzienlijk aantal geleerden was juist van mening dat thee schadelijk voor de gezondheid zou zijn. Zo verscheen in Rotterdam in 1705 het werk van Daniel Duncan, in vertaling *Weldadig advies tegen het misbruik van warme dranken*, waarin hij poneerde dat sommige mensen baat hadden bij het drinken van warme dranken, zoals thee, en anderen juist niet. Ook de beroemde arts Herman Boerhaave had zijn bedenkingen. Zijn kritiek was vooral gericht tegen het overmatig consumeren van hete dranken in het algemeen waardoor de 'maag en ingewanden verslappen'.[19]

Satire over thee

Naast het gebruik van thee als heilzaam middel wordt in de laatste decennia van de zeventiende eeuw de gestage inburgering van thee en andere warme dranken bij nieuwe groepen in de samenleving ter discussie gesteld in allerhande kluchten, blijspelen en andersoortige publicaties. Zoals Pim van Oostrum stelt, geven deze publicaties geen 'realistische zedenschildering', maar ze zijn wel een graadmeter voor wat de gemoederen bezighield.[20]

In de decennia rond 1700 was de sociale, religieuze, en wetenschappelijke ordening van de Nederlandse samenleving aan verandering onderhevig. De 'middenstand' en de groepen daaronder hadden de mogelijkheid zich te herpositioneren, niet alleen intern maar ook ten opzichte van de elite. Een van de manieren waarop ze dit deden was via de consumptie van

17 Jonker, *De vrolyke bruidlofs gast*, 423-424.
18 Matthee, 'Exotic Substances', 41.
19 Duncan, *Avis salutaire a tout le monde*; Boerhaave, *Elementa chemiae*, deel 2, 24.
20 Van Oostrum, 'Trammelant rond de theestoof', 58.

UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM (amsterdamnld)

Afbeelding 1: Theegezelschap, 'La grande occupation! Le veritable passetems!', ets door Pieter van den Berge (Amsterdam 1694-1737). Amsterdam, Rijksmuseum.

UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM (amsterdamnld)

steeds breder beschikbaar komende exotische luxegoederen, waarmee de leef- en gedragspatronen van de hogere standen werden geïmiteerd. Deze verschuiving in consumptiepatronen werd niet door iedereen op prijs gesteld en al snel werden de 'lagere standen' beschuldigd van 'theemisbruik'.

Het theeritueel zelf werd bespot, bijvoorbeeld in de prent 'Theegezelschap' van Pieter van den Berge (zie afbeelding 1). De ets beeldt een theegezelschap van drie dames rond een tafel af. Op de achtergrond en op de tafel staan verschillende stuks pronkservies. Twee duivels of saters bezien het geheel vanaf de zijkant. Onder de voorstelling is een vers van vier regels opgenomen, waarin de mode van het theedrinken – met name door vrouwen – op de hak wordt genomen:

> Is dit het daag'lucks werck van 't quistigh Jufferdom,
> Vroeg satir aensyn maat dees laffe dranck te drincken
> Uyt'brooze Porsselyns, zoovraag ik niet waarom
> Haar reed'nen, zonder zout, naar snap en klaphout stinken.

Onder invloed van het publieke debat over de toenemende consumptie van luxegoederen werd thee al snel een doelwit voor satire. Satirische kranten maakten gebruik van humor om aandacht te vestigen op kwesties die in de samenleving speelden om zo sociale kritiek te leveren op de (overmatige) consumptie van thee en de geneeskrachtige eigenschappen die aan het product werden toegeschreven. Een merkwaardig voorbeeld van een dergelijke publicatie is de in 1687 uitgegeven *Oost-Indische thee post*. Op 25 april van dat jaar werden lezers van deze pseudo-krant – in feite een eenmalig pamflet, maar opzettelijk vormgegeven alsof het een regelmatig verschijnende krant was – op de hoogte gebracht van het opmerkelijke nieuws dat in Leiden de hele Anatomische Academie bijeen was gekomen, om 'het noyt gesiende, noggehoorde Monster dat hier aan onse Zeekant is komen aendryven' te bekijken.[21] De toelichting maakte het bericht niet minder curieus: het lichaam van dit monster zou bestaan uit een 'Koffy boonen hooft, met een aarde Thee trekpost, daar op zyn beenen schynen enckelde groene Thee blaaden te zyn', dit alles 'met Chocolate te samen gevoegt'. Het monster waterde Straatburgse Brandewyn, waaruit het verzamelde gezelschap volgens het bericht opmaakte dat 'alle liefhebbers van de Chineesen Japansche Thee, seer gesont is naar het nuttigen van desselfs drank, een afsetertje van een soopje Brandewyn […], des voormiddags te gebruycken'.

21 *De Oost-Indische thee post*, 2.

UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM (amsterdamnld)

Ook de andere berichten in *De Oost-Indische thee post* handelden over thee. Net als het nieuws over het aangespoelde monster waren deze allemaal satirisch van karakter. Zo kwam uit Uitdam het bericht dat een zekere boerin zoveel thee had gedronken dat ze beschonken thuis kwam. En in Antwerpen klaagden de Minnebroeders dat ze enkel nog thee voorgeschoteld kregen in plaats van wijn, waarop ze aan Koning Karel II vroegen of hij hier geen verbod tegen kon uitschrijven.

Zoals gezegd was *De Oost-Indische thee post* niet de enige satirische 'krant' die thee als onderwerp nam. Ook *De Darmstadse thee courant* (1687) maakte de opkomende theemanie belachelijk. Hierin kon men bijvoorbeeld lezen over de beslissing om in 'Buykslooten een Academie of Gymnasium op te rechten, alwaarmen publyk sal disputeeren over de kracht en nuttigheyd van de Thee' en over hoe de magistraat van Bilsteyn eenieder die twintig kopjes thee kon drinken zonder de mond te branden tot Abt van Trantheim Pitrock zou benoemen.[22] Zeker de *Darmstadse thee courant* maakte hierbij veelvuldig gebruik van onderbroekenlol: de titel heeft de connotatie van 'een theebriefje halen' – naar het toilet gaan. En het moge duidelijk zijn dat het woord 'Darmstad' hier ook niet verwees naar de Duitse stad in de buurt van Frankfurt en Wiesbaden.

De satirische 'theekranten' maakten veelvuldig gebruik van ironie, overdrijving, parodie, sarcasme, analogie, vergelijking en dubbelzinnigheid. Volgens taalkundigen is het doel van dergelijke stijlfiguren om bepaalde normen van de samenleving (zoals het overmatig consumeren van thee) belachelijk te maken zodat deze kritisch bekeken kunnen worden en misschien zelfs veranderd kunnen worden.[23] Maar om satire te laten werken, moest het voor de lezer natuurlijk wel helder zijn welke sociale normen er met voeten getreden werden, de maatstaven waaraan de ridiculisering kon worden afgemeten, waardoor het wenselijk gedrag in scherper reliëf kwam te liggen. Daarnaast moest de lezer vertrouwd zijn met het object van spot. Het kort na elkaar verschijnen van *De Oost-Indische thee post* en *De Darmstadse thee courant* suggereert dus dat Nederlandse lezers aan het eind van de zeventiende eeuw vertrouwd geacht werden met de wijdverbreide activiteit van het theedrinken.

Een van de meest normatieve maatstaven waaraan de *Thee post* en *Thee courant* het (overmatig) theegebruik afmaten was religie. Dit gebeurde voornamelijk door thee te associëren met andere geloofsovertuigingen. Zo verhaalde *De Oost-Indische thee post* hoe vanuit Constantinopel het

22 *De Darmstadse thee courant*, 2.

23 Nilsen, 'Satire', 4; cf. Frye, *Anatomy of Criticism*, 222.

UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM (amsterdamnld)

bericht kwam dat 'den Grooten Heer' (waarschijnlijk Sultan Mehmed IV) in zijn strijd tegen de Christenen 'zyn Propheet Mahomet [...] om kragt en verstand [zou hebben] aengeroepen'. Mehmet zou 'nu dese valsche Propheet [hebben] verlaaten, en zyne toevlucht tot de Medicyns [hebben] genoomen'. Deze 'Medicyns' (artsen) adviseerden hem om 'sich tot het Theedrincken te begeeven'. De artsen zouden Mehmet daarna hebben aangeraden dat hij na het theedrinken 'een Roemer Brandewyn of Wyn, schoon strydende teegens desselfs Alcoran', moest nuttigen, 'om dat die swaarmoedige vapeuren hem te lichter souden onderdoor schieten'.[24]

Ook de paus in Rome – niet bepaald een lichtend voorbeeld in de ogen van de overwegend protestantse lezers in de vroegmoderne Republiek – passeerde de revue als voorbeeld. Volgens de *Thee post* zou de 'ouden en verkleumden' paus (Alexander VIII) ter verlichting van zijn artritis de vermaarde dokter Burri uit de gevangenis hebben ontboden. Deze adviseerde hem 'zyn handen in siendend Thee-waater met de Thee blaaden daerin' te weken. Wederom bleef het resultaat onbekend: 'wat eynde dit hebben sal moet den tyd ons leeren'.

Hoewel deze berichten op het eerste gezicht de voordelen van thee uiteen lijken zetten, zal de lezer onmiddellijk hebben begrepen dat het natuurlijk niet de bedoeling was dat Mehmet werkelijk succesvol zou zijn in zijn 'campagne teegens de Christenen', noch dat de klachten van paus Alexander VIII zouden verminderen. Antipaapse en Islamofobe elementen komen in zowel de *Thee post* als de *Thee courant* naar voren; een eenvoudig doch krachtig middel om de satirische boodschap extra kracht bij te zetten.

Daarnaast zetten de *Thee post* en de *Thee courant* de geneeskrachtige eigenschappen van thee in als onderwerp van ridiculisering. Dat impliceert dat het product inmiddels een zekere reputatie op dit vlak had verworven, want anders zouden de satirische pijlen hun doel gemist hebben. Zo zou uit Venetië het bericht gekomen zijn dat aldaar 'een beqhaem blancquetsel' (een stof die op de huid wordt aangebracht om deze een blanke kleur te geven) dat oude vrouwen jong doet lijken van thee was vervaardigd.[25] Op vergelijkbare wijze zou uit Salamanca in Spanje het nieuws gekomen zijn dat de professoren aldaar, door koffiepoeder te mengen met de as van verbrande theebladeren, 'het langverwachte Quinta Essentia der Algemisten' (het

24 *De Oost-Indische thee post*, 1.

25 Idem.

UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM (amsterdamnld)

mystieke vijfde element, ether) hebben gedistilleerd 'soo dat sy nu sonder eenige twyfel het goud maaken meenen gevonden te hebben'.[26]

In Poitou in Frankrijk ondertussen, zouden de artsen lang gediscussieerd hebben 'of Thee niet de Nectar by Homerus' was, aangezien het 'een souverain middel is voor alle gebreeken'.[27] Het idee dat thee bijna magische krachten zou bezitten, werd nog eens benadrukt door een bericht uit Belham in Engeland. Daar had een adellijke dame 'haar Schoothontjen, dat vergift gegeeten had, door den Thee drank, 't selve doen uytbraaken, en is alsoo in 't leeven gebleeven'.[28] Toch waren er zelfs in de thee-satire grenzen aan de geneeskrachtige werking van thee. De aankondiging van een arts uit Potsdam, dat hij uit Japanse thee een essentie zou hebben getrokken 'goed voor alle gebreeken der oogen, ooren, voor het flerecijn, steen, breuksteen, pleuris, colyk, varen, en andere gebreeken meer', ging kennelijk te ver. De *Thee courant* vermeldde dat deze bewering 'cum grano salis' (met een korreltje zout) genomen diende te worden. Overigens kan dit ook te maken hebben met het feit dat elke drachme (3,91 gram) van deze 'liquor' twintig daalders moest kosten.

Deze overdrijvingen van de geneeskrachtige eigenschappen van thee waren vermoedelijk gericht tegen de *communis opinio* binnen het medische établissement van de periode. Zoals eerder aangegeven waren prominente figuren als Bontekoe en Tulp lyrisch over de drank. Dit zou ook verklaren waarom in meerdere berichten het gebruik van Latijn tot in het absurde overdreven werd (het begrip 'potjeslatijn' komt niet voor niets van de geleerd aandoende benamingen op apothekerspotten en flessen). Neem het volgende bericht uit de *Thee courant*:

> wat dunkt u, verstaan de Boeren geen Latyn, Knick Knollebast, puur reepe schelletje quidam, quis quas, borstiaanse Pimpelpaar blau in carnatio edam, oftende quidam busdam ovadatum Waterlandianiam schreef houten Kees aan zyn oom, de Koster van de hooger Wester Kapel, en eevenwel kon hy geen Advocaat te Koudekerk worden.

Deze uitvergroting van de ondoordringbaarheid van het medisch Latijn vormde een mooi satirisch tweeluik met de ridiculisering van het Latijn als voertaal binnen de katholieke kerk. Volgens de *Darmstadse thee courant* bijvoorbeeld, zou de persoon die de nonnen van het klooster van Soetegem

26 Ibidem, 2.
27 *De Darmstadse thee courant*, 2.
28 Ibidem, 1.

UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM (amsterdamnld)

hun vermiste theeservies kon terugbezorgen rekenen op een zegening 'o bone Catholice! tuo fidelitas sit laudata insomnio somniorum', zogenaamd afkomstig uit het niet bestaande Bijbelboek Johannes 'het tweede capittel, vers 39: Apen, ja Apen.'[29]

Zowel de *Thee post* als de *Thee courant* kunnen daarnaast beschouwd worden als een zogenaamde 'genreparodie'. Arthur der Weduwen merkt in zijn onderzoek naar Nederlandse satirische kranten op dat, hoewel hun inhoud en bedoeling konden verschillen, de satirische kranten één gemeenschappelijk kenmerk hadden: ze namen de titels, het formaat en de structuur van authentieke kranten aan om een commentaar op de mores van de tijd te leveren. Herkenbare conventies in stijl werden zodoende toegeëigend voor parodie, een toe-eigening die effectief was juist omdat 'zulk commentaar openlijk in strijd was met de nuchtere, ter zake kundige en grotendeels feitelijke berichtgeving die zo kenmerkend was voor kranten'.[30]

Satirische kranten imiteerden authentieke kranten in vorm. *De Oost-Indische thee post* bestond uit een aan weerszijden bedrukt klein folio, wat een gebruikelijk krantenformaat was. De titel was in een groot formaat letter cursief gedrukt aan de bovenkant van de eerste pagina, met een titelvignet met daarop een zeilschip (niet geheel toevallig een zogenaamde Oostinjevaarder). Om nog verder de indruk te wekken dat het hier een periodieke publicatie betrof, stond rechtsboven vermeld dat dat dit het *tweede* nummer zou zijn, terwijl het hier zoals gezegd waarschijnlijk om een eenmalige uitgave ging.[31] Daarnaast was de tekst van de *Thee post*, zoals gebruikelijk bij kranten, gezet in twee kolommen waarbij berichten waren geordend naar plaats van herkomst. Net als bij reguliere kranten werd tot slot een impressum gegeven, met daarin de informatie dat de *Thee post* 'In Batavia, by Hans Sieblint, ordinaris Thee-post Drukker, op de Stremmende graft, in de Radde Lammigheyt' op 25 april 1687 was verschenen. Zowel de naam van deze fictieve uitgever als de naam van zijn evenzeer denkbeeldige adres konden gelezen worden als 'snelle traagheid' – een kers op de taart van deze genreparodie.[32]

Hoewel de nieuwsberichten in beide kranten fictief waren, volgde de *Thee post* bovendien een voor vroegmoderne lezers herkenbaar stramien. De krant presenteerde nieuws uit 'Oost-Indië, Turkyen, Italien, Hispanien,

29 *De Darmstadse thee courant*, 2.

30 Der Weduwen, *Dutch and Flemish Newspapers*, 153; Hillgärtner, *News in Times of Conflict*, 191-196.

31 Hanou, 'Oost-Indische thee post (1687)'.

32 Zuiderweg, 'Oost-Indische nouvellen', 11-24.

UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM (amsterdamnld)

Portugaal, Duytsland en aengrensende Rijken, en de Nederlanden'. Zoals gebruikelijk in zeventiende-eeuwse kranten, stond het nieuws dat van het verst kwam bovenaan.

De Darmstadse thee courant daarentegen, beperkte zich tot Europees nieuws en volgde niet dat bekende patroon (hier kwamen de berichten uit 'Switserland, Vranckryk, Engeland, Duytsland en de aengrensende Rijken, Spanjen, Italien, en Nederland'). Maar verder volgde de *Thee courant* wel degelijk dezelfde beeldtaal: cursieve titel, titelvignet en tekst in twee kolommen. Volgens het impressum was de *Thee courant* 'te Darmstad, by Steeven Onklaar Oudbier, ordinarische Thee Courantier en Drukker, by de Hennetjessluys in de Thee vles' in 1687 verschenen, en wel op 1 april – al sinds de late middeleeuwen een dag voor grappen. Het werkje was te verkrijgen by Carel Pieman, 'Boeck-verkoper tussen beyde Merckten'.

In tegenstelling tot de volledig gefingeerde provenance van de *Thee post*, was deze Pieman daadwerkelijk een boekverkoper in Groningen. Het is natuurlijk mogelijk dat de anonieme uitgever Pieman bewust onderdeel maakte van de ridiculisering, maar het is waarschijnlijker dat de boekverkoper de *Thee courant* wel degelijk verkocht en dat hij zijn naam vermeldde zodat klanten zijn winkel konden vinden. Het eerste doel van de uitgevers en verkopers van dergelijk drukwerk was immers om het aan de man te brengen en er geld aan over te houden. Gezien de bewuste associatie met een krant is het wel enigszins verrassend dat de *Thee courant* eerst in een kleiner kwartoformaat werd uitgegeven, maar nog in hetzelfde jaar verscheen er een editie in folioformaat (in overeenstemming met wat men verwachtte van een krant).

Qua vorm verschilden de theekranten dus in de mate waarin zij zeventiende-eeuwse kranten nabootsten, maar het ging enkel om een verschil in gradatie. Het moge duidelijk zijn dat beide als doel hadden om het theegebruik op de hak te nemen onder het (hoe dan ook doorzichtige) mom van 'serieus nieuws'. Via vormelijke en inhoudelijke elementen maakten zowel de *Thee post* als de *Thee courant* gebruik van een voor lezers bekende beeldtaal en schrijfstijl, die op ironische manier werd ingezet om het satirische karakter van de publicatie kracht bij te zetten.

Conclusies

Door de groeiende contacten en uitwisseling met China kreeg thee een prominente rol in het vroegmoderne maatschappelijke debat binnen de Nederlandse Republiek, gefaciliteerd door Nederlandse boek- en

UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM (amsterdamnld)

tijdschriftproducenten. Tegen het einde van de zeventiende eeuw lijkt een deel van het medische établissement, vertegenwoordigd door lieden als Nicolaes Tulp en Cornelis Bontekoe, de drank omarmd te hebben als wondermiddel. Tegelijkertijd nam rond die periode de consumptie van het product gestaag toe, zodat theedrinken (vooral in de loop van de achttiende eeuw) gemeengoed werd in de Republiek, waar het vanwege de prijs en geringe beschikbaarheid eerder enkel was voorbehouden aan de elite.

Het is opmerkelijk hoe spoedig nieuwe genres zoals de satirische krant dit publieke debat blootlegden. Met de opmars van de thee kwamen namelijk ook de eerste kritische geluiden op tegen de consumptie van de drank. In de loop van de achttiende eeuw zou theedrinken bijvoorbeeld uitgroeien tot een ideologisch strijdveld over de veranderende omgangsvormen tussen mannen en vrouwen.[33] De eerste tekenen hiervan zijn al terug te vinden in de in 1687 gedrukte *Thee post* en *Thee courant*, zoals in een bericht over de aankomst van een lading thee uit Batavia, die ertoe zou leiden dat 'de meeste Hollandsche Juffrouws haar tyd, om kanten te naayen, daar door koomen te versuymen'. Deze discussies zouden echter pas werkelijk op gang komen na omstreeks 1700, toen thee daadwerkelijk beschikbaar kwam voor een grotere groep mensen.

De laat-zeventiende-eeuwse satirische theekranten waren dus opmerkelijk vroeg in het behandelen van het thema. Dit suggereert dat de producenten van dit drukwerk verwachtten dat hun lezerspubliek al voldoende vertrouwd was met het product thee en de consumptie ervan – hoe kon men de ridiculisering immers begrijpen als men niet op de hoogte was van het gebruik?

In de laatste decennia van de zeventiende eeuw ging die discussie nog voornamelijk over thee als medicijn. Volgens medische teksten zou thee helpen tegen allerlei kwalen en gebreken, of het nu als drank werd gedronken of in zalven werd verwerkt en opgesmeerd. Hoewel de geleerde traktaten het overmatig gebruik van thee afraadden, was het medische établissement onverdeeld positief over dit nieuwe wondermiddel. De satirische *Thee post* en *Thee courant* maakten deze fanatieke theemanie belachelijk, onder ander door uitvergroting en ridiculisering. Het doel van dergelijke satire was om de lezer ergens van te overtuigen. Maar waartoe wilden de anonieme makers van *De Oost-Indische thee post* en *De Darmstadse thee courant* de lezer eigenlijk overhalen?

Ten dele wilden zij natuurlijk dat mensen de respectievelijke kranten zouden aanschaffen. Niet voor niets stond onder het verder fictieve impressum

33 Oostrum, 'Trammelant rond de theestoof', 49-66; Kowaleski-Walace, 'Tea, Gender, and Domesticity', 131-145.

UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM (amsterdamnld)

van de *Thee courant* wel degelijk de echte naam van de boekverkoper die het werkje verkocht. Aan het einde van de zeventiende eeuw leidden verbeterde economische omstandigheden tot de opkomst van een groeiende groep geletterde mannen en vrouwen met een besteedbaar inkomen: geld dat ze aan boeken, porselein, thee of satirische kranten konden uitgeven. Satirische theekranten kunnen daarbij niet als geïsoleerd fenomeen worden beschouwd, maar moeten worden gezien in samenhang met de opkomst van koffiehuizen en theegezelschappen en de toenemende consumptie van deze warme dranken.

Ze putten daarbij uit debatten die speelden in de samenleving – bijvoorbeeld over thee als panacee – maar reflecteerden en versterkten deze op hun beurt door middel van militante ironie en overdrijving. Nogmaals is het opvallend hoe vroeg de *Thee post* en *Thee courant* zich met deze thema's bezighielden. Dit zou kunnen betekenen dat dergelijk drukwerk een grotere, aanzwengelende rol speelde in de ontluikende theeconsumptie – maar verder onderzoek is nodig om dit grondig uit te diepen.

Niet alle berichten in de *Thee post* en de *Thee courant* zijn voor moderne lezers even goed te duiden, laat staan vermakelijk. Satire is uitermate tijdgebonden. Wat het ene moment maatschappelijk relevant is kan de volgende dag zomaar oud nieuws zijn. Dat het genre zelf wel van alle tijden is blijkt echter wel uit de huidige populariteit van bijvoorbeeld *De speld*, *The Onion* en *Charlie Hebdo*. Ook deze (online) periodieken maken nog steeds gebruik van militante ironie, overdrijving, parodie, sarcasme, analogie en vergelijking om maatschappelijk relevante zaken voor het voetlicht te brengen. Ook thee is niet verdwenen als onderwerp van spot. In 2015 kopte *De speld*: 'Nu ook thee voor mannen. In de smaken Terror Rooibos, Angry Venkel en Zoethout Inferno'. En vorig jaar verscheen het bericht: 'Brenda dronk een pot goede nachtrust thee en wordt nu ieder kwartier wakker omdat ze naar de wc moet'. Zelfs 350 jaar na de publicatie van de *Oostindische thee post* en de *Darmstadse thee courant* is het verband tussen thee, toilethumor en genderstereotypen niet verdwenen.

Bibliografie

Baldaeus, Philippus, *Naauwkeurige beschryvinge van Malabar en Choromandel, der zelver aangrenzende ryken, en het machtige eyland Ceylon* (Amsterdam 1672).

Berg, Maxine, 'In Pursuit of Luxury. Global History and British Consumer Goods in the Eighteenth Century', *Past & Present* 182 (2004) 85-142.

UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM (amsterdamnld)

Berkvens-Stevelinck, Christiane, Hans Bots, Paul Hoftijzer en Otto Lankhorst eds., *Le magasin de l'univers. The Dutch Republic as the Centre of the European Book Trade* (Leiden enz. 1992).

Blondé, Bruno en Wouter Ryckbosch, 'Think Local, Act Global? Re-assessing Hot Drinks in the Urban Consumer Culture of the 18th-Century Southern Low Countries'. Paper presented at the conference 'Consumers, Marketplaces and Urban Creativity. Place-Bound and Global Dynamics of Value Transformation', University of Hong Kong (2009).

Boerhaave, Herman, *Elementa chemiae* (Leiden 1732).

Bontekoe, Cornelis, *Tractaat van het excellenste kruyd thee* (Den Haag 1687).

Bontius, Jacob, *Historiae naturalis & medicae Indiae Orientalis liber sextus* (Amsterdam 1658).

Carrubba, Robert W. en John Z. Bowers, 'The Western World's First Detailed Treatise on Acupuncture. Willem Ten Rhijne's "De acupunctura"', *Journal of the History of Medicine and Allied Sciences* 29 (1974) 371-398.

Cowan, Brian William, *The Social Life of Coffee. The Emergence of the British Coffeehouse* (Yale 2011).

De Darmstadse thee courant 1 (1 april 1687).

Duncan, Daniel, *Avis salutaire a tout le monde contre l'abus des choses chaudes, et particulierement du café, du chocolat, & du thé* (Rotterdam 1705).

Frye, Northrop, *Anatomy of Criticism. Four Essays* (Princeton N.J. 1956).

Gerritsen, Anne, 'Domesticating Goods from Overseas. Global Material Culture in the Early Modern Netherlands', *Journal of Design History* 29:3 (2016) 228-224.

Gerritsen, Anne, *The City of Blue and White. Chinese Porcelain and the Early Modern World* (Cambridge 2020).

Glamann, Kristof, *Dutch-Asiatic Trade, 1620-1740* (Den Haag 1958).

Hanou, André, 'Oost-Indische thee post (1687)', *Encyclopedie Nederlandstalige Tijdschriften*, https://www.ent1815.nl/o/oost-indische-thee-post-1687/ (geraadpleegd 17 januari 2022).

Hillgärtner, Jan, N*ews in Times of Conflict. The Development of the German Newspaper, 1605–1650* (Leiden-Boston 2021).

Inventaris van het archief van de VOC, Nationaal Archief Den Haag, 1.04.92, 1602-1795 (1811): Deel I/I.3.d In- en verkoop van producten – 6989 Lijsten van in de Republiek verhandelde goederen uit Indië over 1638-1770.

Jonker, Jacob, *De vrolyke bruidlofs gast. Bestaande in boertige bruidlofs levertjes, en vermaakelyke minne-digten* (Amsterdam 1697).

Kowaleski-Walace, Beth, 'Tea, Gender, and Domesticity in Eighteenth-Century England', *Studies in Eighteenth-Century Culture* 23 (1994) 131-145.

UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM (amsterdamnld)

Matthee, Rudi, 'Exotic Substances. The Introduction and Global Spread of Tobacco, Coffee, Cocoa, Tea, and Distilled Liquor, Sixteenth to Eighteenth Centuries', Roy Porter en Mikulás Teich, *Drugs and Narcotics in History* (Cambridge 1995) 24-51.

McCants, Anne E.C., 'Poor Consumers as Global Consumers. The Diffusion of Tea and Coffee Drinking in the Eighteenth Century', *Economic History Review* 61:1 (2008) 172-200.

McCants, Anne E.C., 'Porcelain for the Poor. The Material Culture of Tea and Coffee Consumption in Eighteenth-Century Amsterdam', in Paula Findlen ed., *Early Modern Things. Objects and their Histories, 1500-1800* (Londen-New York 2012) 388-411.

Nierstrasz, Chris, *Rivalry for Trade in Tea and Textiles. The English and Dutch East India Companies, 1700-1800* (New York 2015).

Nilsen, Don L.F., 'Satire – The Necessay and Sufficient Conditions – Some Preliminary Observations', *Studies in Contemporary Satire* (1988) 4.

Natuur-kundige verhandeling van de theé, koffeé, tabak en snuf-poeders (Amsterdam 1701).

De Oost-Indische thee post 2 (25 april 1687).

Oostrum, Pim van, 'Trammelant rond de theestoof. Over de sekse van thee (en koffie)', *Mededelingen van de Stichting Jacob Campo Weyerman* 29 (2006) 49-66.

Pettegree, Andrew en Arthur der Weduwen, *De boekhandel van de wereld. Drukkers, boekverkopers en lezers in de Gouden Eeuw* (Amsterdam 2019).

Rhijne, Willem ten, *Dissertatio de arthritide. Mantissa schematica, de acupuntura et orationes tres* (Londen 1683).

Tiele, P.A., *Bibliotheek van Nederlandsche pamfletten. Verzameling van Frederik Muller*, vol. 3 (Amsterdam 1861).

Tulp, Nicolaes, *Observationes medicae* (Amsterdam 1652), in *Geneeskundige waarnemingen van Nikolaas Tulp, oud burgermeester der stad Amsterdam* (Leiden 1740).

Uytven, Raymond van, *Geschiedenis van de dorst. Twintig eeuwen drinken in de Lage Landen* (Leuven 2007).

Viallé, Cynthia, 'Camel Cups, Parrot Cups, and Other Chinese Kraak Porcelain Items in the Dutch Trade Records, 1598-1623', in Jan van Campen en Titus Eliëns eds., *Chinese and Japanese Porcelain for the Dutch Golden Age* (Zwolle 2014) 37-52.

Volker, T., *Porcelain and the Dutch East India Company, as Recorded in the Dagh-Registers of Batavia Castle, Those of Hirado and Deshima, and Other Contemporary Papers, 1602-1682* (Leiden 1982).

Vondel, Joost van den, *Zungchin. Of ondergang der Sineesche Heerschappye* (Amsterdam 1667).

Vries, Jan de, *The Industrious Revolution. Consumer Behavior and the Household Economy* (Cambridge 2008).

UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM (amsterdamnld)

Weduwen, Arthur der, *Dutch and Flemish Newspapers of the Seventeenth Century, 1618-1700* (Leiden 2017).
Winterbottom, Anne E., 'Of the China Root. A Case Study of the Early Modern Circulation of Materia Medica', *Social History of Medicine* 28 (2015) 22-44.
Yong, Liu, *The Dutch East India Company's Tea Trade with China, 1757-1781* (Leiden-Boston 2007).
Zuiderweg, Adrienne, 'Oost-Indische nouvellen tijdens de VOC', *Indische Letteren* 17 (2002) 11-24.

Over de auteur

Trude Dijkstra is universitair docent boekwetenschappen aan de Universiteit van Amsterdam. Aan dezelfde universiteit promoveerde ze in 2019 op een onderzoek naar Chinese religie en filosofie in Nederlands drukwerk in de zeventiende eeuw, Trudes eerste monografie verscheen in 2021 bij Brill onder de titel *The Chinese Imprint. Printing and Publishing Chinese Religion and Philosophy in the Dutch Republic, 1595-1700.*

UNIVERSITEIT VAN AMSTERDAM (amsterdamnld)